

ХАРКІВСЬКІ КАДЕТСЬКІ ВИДАННЯ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПРО ПРОБЛЕМИ ЦЕНЗУРНОГО НАГЛЯДУ

Стаття присвячена аналізу матеріалів харківської кадетської періодики з питань свободи друку та цензурного нагляду, що були наскрізними для ліберальних видань Харкова доби Першої революції.

Ключові слова: харківська кадетська періодика, свобода друку, цензура

В статтє проанализированы материалы харьковской кадетской периодики по вопросам свободы печати и цензурного надзора, которые красной нитью проходили через все либеральные издания Харькова периода Первой революции.

Ключевые слова: харьковская кадетская периодика, свобода печати, цензура.

The article deals with the analysis of the materials of the Kharkiv Cadet periodicals concerning the publication freedom and censorship. These questions were actual for all liberal newspapers in Kharkiv during the period of the First Revolution.

Key words: Kharkiv Cadet periodicals, publication freedom, censorship.

Постановка проблеми. Історичний досвід Першої російської революції засвідчив, що основним її підсумком була неможливість повернутися до старого устрою. 17 жовтня 1905 р. був оприлюднений Височайший маніфест «Про удосконалення державного ладу», за яким населенню дарували «непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особистості, свободи совісті, слова, зібрань і союзів» [8, с. 125]. Відгуком ліберальної громадськості Харкова на Маніфест було заснування щоденної газети «Мир». У її першому номері повідомлялось про створення харківської філії конституційно-демократичної партії. «Газета видається для громадськості» – наголошувала редакція. Редактором та постійним автором місцевого печатного органу партії став професор права, декан юридичного факультету М.А.Гредескул. Із 27 листопада до 9 грудня 1905 р. було надруковано 11 номерів. Але критика дій уряду й міської адміністрації спровокували «припинення» випуску газети до особливого розпорядження харківського генерал-губернатора. Газету «Мир» змінила ліберальна «Волна», продовживши тематику попереднього видання. Її редакторами стали професори М.П.Чубинський та М.О.Максимейко, пізніше І.П.Белоконський та Ф.А.Павловський. Газета проіснувала один місяць – із 29 грудня 1905 р. до 29 січня 1906 р. – і також була закрита владою «до особливого розпорядження». Ліберали відразу замінили видання газетою «Будущее». Вийшли друком 26 номерів за редакцією І.П.Белоконського. Після «тимчасового закриття» «Будущего» з'явилося видання «Накануне». Однак і це видання влада заборонила, а в період з 14 по 24 червня 1906 р. його змінила газета «Девятый вал». Серію кадетських видань «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал» остаточно було перервано 9 липня 1906 р. Найдовше проіснувала газета «Накануне», але и вона була закрита після розгону I Державної думи [5, с. 205].

Таким чином, активно застосовувані місцевою владою «тимчасові припинення» харківських кадетських видань сприяли появі нових, з новою назвою, але незмінним ідейно-політичним змістом. Становище опозиційної періодики Харкова були скрутним, тому статті про свободу друку і цензурні обмеження постійно з'являлися на її сторінках. Діапазон статей на цю тему був широким і розмаїтим: захист свободи слова, аналіз і критика урядових актів у справах преси, історичні нариси про становлення свободи друкованого слова і ролі преси в західноєвропейському визвольному русі, цензурний нагляд національної преси, цензура і газета як комерційне підприємство, політика і цензура.

Аналіз актуальних досліджень. Зауважимо, що до останнього часу ліберальні періодичні видання Харківської губернії практично не вивчалися. Винятком є монографія І.Л.Михайлина, в якій уперше зроблена спроба комплексного аналізу і систематизації масиву харківських періодичних видань XIX – початку XX ст. [5]. Монографія містить розділ, присвячений харківській ліберальній пресі під час Першої російської революції. Автор простежив динаміку зміни кадетських видань, проте тему цензурного надзору за пресою окремо не розглядав. У цілому проблема взаємодії цензури і преси була об'єктом спеціальних наукових досліджень як у радянський, так і в пострадянський період [9]. Так, у монографії радянського історика С.В.Смирнова наведений комплексний аналіз легальних періодичних видань основних політичних партій Росії в 1905-1907 рр. Але багатий фактичний матеріал поданий в межах марксистсько-ленінської методології, відносини влади і преси розглядалися з урахуванням класових позицій, період Тимчасових правил про друковані видання (24 листопада 1905 р.) схарактеризований як формальне проголошення свободи слова [10, с. 102]. У сучасних навчальних посібниках з історії цензури і преси підкреслюється, що цензурні обмеження завжди викликали протест прогресивної громадськості, проте їх існування зумовлене не лише свавіллям влади, але й об'єктивними обставинами: не вся інформація і не в повному обсязі повинна і може бути оприлюднена [1].

Мета статті – проаналізувати матеріали харківської кадетської періодики з питання цензурного надзору, що було наскрізним для ліберальних видань Харкова доби Першої революції.

Виклад основного матеріалу. На основі жовтневого Маніфесту були вироблені Тимчасові правила про друковане слово від 24 листопада 1905 р. На початку грудня у харківській газеті «Мир» з'явилася стаття з однойменною назвою за підписом професора О.Раєвського [7]. Стаття була присвячена аналізу нового законодавчого акта. Незважаючи на те що постанова уряду мала тимчасовий характер (оскільки остаточне рішення щодо питання про друковане слово мала прийняти Державна дума), О.Раєвський вказує на те, що її зміст не задовольняє громадськість. Автор визначив низку обставин, у зв'язку з якими представники громадськості сподівалися на більш демократичний характер цього документа. По-перше, гідний для запозичення досвід Західної Європи. По-друге, в Росії із січня 1905 р. працювала спеціальна комісія під головуванням члена Держдуми, директора імператорської публічної бібліотеки Д.Ф.Кобеко. Під впливом революційних подій в гострій полеміці комісія Кобеко обговорювала проект нового статуту про друковане слово. Усе це, пише, О.Раєвський, давало впевненість, що новий закон стане «справжнім переходом до недалекого вже конституційного режиму свободи преси» [7].

Реальні поступки, зроблені владою у Тимчасових правилах, суспільство так і не оцінило. Справа в тому, що 19 жовтня Петербурзька Рада робітників ухвалила рішення про скасування цензури в газетах. Так, у період із 19 жовтня до 24 листопада усі видання виходили без будь-яких обмежень, безцензурно. Більше того, робітники, що забезпечували технічну роботу друкарень, відмовлялися набирати недостатньо революційні, на їхню думку, газети. Тимчасові правила намагались ввести карнавал свободи слова в певне юридичне річище, що спричинило протест у радикалізованій (під впливом революції) громадській свідомості.

Насамперед О.Раєвський відзначав вузькість нового закону, оскільки останній скасовував не всю попередню цензуру, а лише загальну і духовну, а також цензуру естампів, малюнків і зображень, залишаючи її стосовно «видань, що друкуються поза містом, придворній цензурі (щодо особи царя і членів царської родини), іноземній і військовій цензурі, цензурі звітів про судові засідання». Мимохідь констатуючи скасування постанови про адміністративні стягнення, ліквідацію попередніх застав, славнозвісної 140 статті, яка давала Міністру внутрішніх справ право забороняти обговорення у друкованих виданнях питань державної ваги, О.Раєвський зосереджував особливу увагу на статтях, які зберігали цензурні заборони й обмеження. Наприклад, про необхідність

отримання свідоцтва від губернатора чи градоначальника на видання нового періодичного органу (ст. VII, п. 4, 5, 6) або про повноваження органів цензури щодо накладання адміністративного арешту на періодичні видання, коло яких, на думку громадського оглядача, було достатньо широким (ст. VII, п. 9) [8, с. 216-217].

Детально О. Раєвський зупиняється на тій частині Тимчасових правил, порушення яких передбачає судову відповідальність. «Прикриваючись принципом проголошення судової відповідальності друкованих видань, – зазначав автор, – законодавець насправді відкрито оголошує війну розпочатому в Росії визвольному рухові» [7]. За рішенням суду видання могли заборонити, зупинити або арештувати, на порушників закону накладали штраф (у сумі до 500 руб.), їх могли арештувати (строком до трьох місяців), ув'язнити (від двох до шістнадцяти місяців) або вислати на поселення. Відповідно до закону покарання встановлювалося за «підбурювання» до страйків, припинення або зупинення занять у навчальних закладах, до порушення військової дисципліни і т. д. [8, с. 218-220]. Проте О. Раєвський справедливо зауважує, що в напруженій революційній атмосфері межа між заклик до акцій протесту і подаванням інформації про них надзвичайно тонка, і суб'єктивізму суддівства під час її тлумачення уникнути неможливо.

Якщо б закон про друковане слово «був ізольованим», перебував поза контекстом історичної ситуації й інших законодавчих ініціатив уряду, спрямованих на припинення революції і відновлення панівного режиму, то, пише О. Раєвський, «ми б не шукали ньому прихованого змісту, та коли з усіх боків іде інформація про майбутню реакцію..., ми поневолі починаємо думати, що виданий закон про друковане слово – акт бойовий за перевагами» [7].

Отже, незважаючи на те, що Тимчасові правила узаконили основне досягнення революції – «явочний порядок нових видань», тобто скасування попередньої цензури, статті про судову відповідальність, на думку автора, не відповідали духу Маніфесту 17 жовтня і були спрямовані на збереження контролю влади над пресою.

Як приклад О. Раєвський наводить спроби абсолютистської Франції під час революції 1830 і 1848 рр. зберегти контроль над пресою шляхом судових репресій. У результаті опозиційна преса виявила нові якості – солідарність у боротьбі за свої права і консолідацію навколо великих періодичних видань, що посилювало їхній авторитет і вплив і як наслідок – призвело до руйнації режиму.

Таким чином, узагальнюючи досвід загальноєвропейських революцій XIX ст., О. Раєвський проводить історичні паралелі із ситуацією, що склалася в Росії на початку XX ст. Влада, використовуючи традиційні репресивні методи і цензурні обмеження, вже не могла контролювати суспільну свідомість. Під час революції суспільство відчуло свою силу і відкрило нові можливості для висловлення своєї позиції, з-поміж яких вагому роль відіграла незалежна преса.

Харківська кадетська періодика, порушуючи проблему свободи слова, неодноразово критикувала Тимчасові правила про друковане слово від 24 листопада 1905 року [6]. У нарисі «Новела про пресу» (за підписом Б.П.) був розглянутий цікавий аспект розвитку преси в капіталістичних умовах. Автор статті розглядав газету не лише як джерело інформації, але й як комерційне підприємство, яке має свій фінансовий бік. Його складові – плата за оренду приміщення, друкарські витрати, утримання штату і т. п. Закриття видання за рішенням суду як такого, що «скоїло злочин у справах друкованого слова», з погляду економіки, перешкоджало розвитку приватного бізнесу. Періодичне видання ліквідується як політичний орган, але разом із тим припиняє свою роботу економічне підприємство, а його працівники (видавець, редактор, кореспонденти, технічні працівники) залишаються без роботи, – визначав автор матеріалу. Однак в протистоянні з опозиційною пресою такі нюанси менш за все непокоїли владу. Нарис закінчується риторичним питанням «Що панькатися з недоторканністю особистості, з правоохоронним інтересом, коли йдеться про викорінення крамоли, коли уряд бореться з народом за збереження приказного ладу?» [6].

Поступово, крок за кроком, придушуючи революцію, уряд реставрував контроль над пресою. Одним із заходів у цьому напрямі стало використання приватної періодики. Так, у 1906 р. приватна газета «Россия» (за згодою її видавців) «зادля уникнення поширення неправдивих відомостей, неправильного чи тенденційного тлумачення» урядових дій забезпечувалася «керівними статтями і правдивою інформацією щодо загальнодержавних питань і подій місцевого життя». Спеціально для цього за розпорядженням міністра внутрішніх справ П.А.Столипіна при Головному управлінні у справах друкованого слова створювався відділ періодичної преси, куди губернатори мали надсилати інформацію з місць для «России». Цей секретний циркуляр від 9 червня 1906 р. був оприлюднений у червневому числі газети «Накануне» в рубриці під назвою «Интересный документ» [3]. Інформованості харківських періодичних видань могли позаздрити столичні органи, оскільки, за свідченнями дослідника С.Я.Махониної, цей документ став відомим діячам російської преси лише в 1912 р., після його опублікування у книзі «Свобода печати при обновленном строе» [4, с. 47]. Харків'яни завдяки діяльності редакторського колективу «Накануне» мали можливість ознайомитися зі змістом секретного циркуляра майже відразу після його появи.

У газеті «Накануне» також був опублікований законопроект про друковане слово, підготовлений і внесений фракцією партій Народної свободи у I Державну думу [2].

Висновки. Таким чином, у харківській кадетській періодиці жваво обговорювалася тема свободи друкованого слова і цензурного нагляду. Дихотомія полягала у тому, що суспільство категорично вимагало свободи слова і безцензурної преси, а влада, змушена йти на законодавчі поступки, переслідувала пресу через затримування чисел, конфіскації, арешти, судові позови. Харківські ліберальні видання на власному досвіді в повній мірі відчували утиски з боку влади, тому тема свободи друку була для них надзвичайно актуальною. Незважаючи на короткостроковість місцевих кадетських видань, проблематика, глибина і якісний рівень публікацій, дозволяє зробити висновок про те, що вони стали суттєвим чинником громадського, політичного і культурного життя міста.

Перспективи подальшого дослідження. Перспективною для подальшого дослідження є тема досвіду боротьби Західної Європи за свободу друку, що знайшла висвітлення у циклі статей постійного оглядача харківської кадетської періодики професора О.Раєвського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жирков Г.В. История цензуры в России в XIX-XX вв.: Учебное пособие / Геннадий Васильевич Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
2. Законопроект о печати // Накануне. – 1906. – №85. – С.2.
3. Интересный документ. МВД. Главное управление по делам печати // Накануне.– 1906.– №84.– С.2.
4. Махонина С.Я. История русской журналистики начала XX века: Учебное пособие. / Светлана Яковлевна Махонина. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 240 с.
5. Михайлин І.Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812-1917 / Ігор Леонідович Михайлин. – Х.: «Колорит», 2007. – 366 с.
6. Новелла о печати // Накануне. – 1906. – №15. – С.2; Дополнительная новелла о печати // Накануне. – 1906. – №16. – С.2.
7. Раевский А. Временные правила о печати 24 ноября / А.Раевский // Мир. – 1905. – №5. – С.2.
8. Русская журналистика в документах: История надзора / [Сост. О.Д.Минаева]; Под ред. Б.И.Есина, Я.Н.Засурского. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 397 с.
9. Смирнов С.В. Легальная печать в годы первой русской революции / Сергей Васильевич Смирнов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 391 с.; Жирков Г.В. История цензуры в России в XIX-XX вв.: Учебное пособие / Геннадий Васильевич Жирков. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.; Махонина С.Я. История русской журналистики начала XX века: Учебное пособие / Светлана Яковлевна Махонина. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 240 с.
10. Смирнов С.В. Легальная печать в годы первой русской революции / Сергей Васильевич Смирнов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 391 с.